

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Töredékesen előkerült két ismeretlen XVI. századi magyar nyomtatvány. 1. Az Országos Széchényi Könyvtár RMK I. 47a jelzet alatt őriz egy három levélpárból és egy önálló levélből álló nyomtatványtöredéket. Ezek közül csak kettő teljesen ép, egynek a fele, míg a többi négy levél kb. 10—20 százaléka hiányzik. Sajnos a címlapot egyik sem tartalmazza, de a fennmaradt levelek verzóján március—december közöttre szóló régi magyar nyelvű naptár maradt fenn. A levelek rektója — a kész naptárba vele szemben befűzött naptárlapokhoz történő bejegyzések céljaira — üresen maradt, és csak a hónapok neve, ill. azok napjait jelölő számok találhatók az öntött cifrákkal keretezett lapokon, ahol alul még a naptárvers áll. A fennmaradt levélpárok a következő naptárrészeket tartalmazzák: március 1—13, ill. 14—31, október 14—31, ill. december 1—13 és november 1—13, ill. 14—30, míg az egyedülálló levél a június 1—13 közöttre szól. Ezek segítségével kikövetkeztethető a nyomtatvány ívbeosztása. A nyolcadrét alakú kiadvány az általános gyakorlatnak megfelelően ívenként feltehetően nyolc levelet tartalmazott. Így a naptár első ívének közepe, vagyis a 4. és 5. levélből álló pár, a második ív egyedülálló második levele, végül a harmadik ív két belső levélpárja, vagyis a 3—6, ill. a 4—5. levelek maradtak fenn. A naptár első íve a január első felére szóló bejegyzések feljegyzésére szolgáló lappal kezdődött, míg ugyanez december második felére a harmadik ív utolsó levelén állt.

A nyomtatvánnyal kapcsolatos meghatározási munkát SAJÓ Géza és FAZAKAS József, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársai már a könyvtári feldolgozás során elvégezték. Megállapításuk szerint a kalendárium az 1561. esztendőre szól és feltehetően Bécsben, Raphael HOFFHALTER nyomdájában készült. Ezek az adatok helyesnek látszanak. Sajnos a bizonyításhoz legmegnyugtatóbb alapot nyújtható bécsi naptár, amely az 1562. évre szól (SZTRIPSZKY I. 9), ma nem található. Az erről szóló legjobb leírás (*Supplementum ineditum Ludovici Dézsi*. DÉZSI Lajos kiadatlan kiegészítései. 1537—1667. — SZTRIPSZKY Híador *Adalékok* című műve utánnomtatának függelékében: Bp., 1967. Nr. 5) segítségével azonban megállapítható, hogy a naptári rész beosztása azonos a töredékben megállapítottal: a negyedik ív végén fejeződik be. Tehát a töredék a nyomtatvány második, harmadik és negyedik ívéből tartalmaz részeket. Az első ív, amelyből semmi sem maradt fenn, a következő módon rekonstruálható: címlap, ajánlás, az utolsó lapon pedig a január első felére szóló naptár. Az ötödik íven kezdődhetett a prognosztikon rész, feltehetően önálló címlappal, de folyamatos ívjelzéssel.

A töredékben csak a március, június, november és december hónapot jelképező fametszetek maradtak fenn, amelyek magassága 23—25, szélessége 57—58 mm között változik. Kivitelben és méretben az ismert magyar naptárak közül leginkább a XVI. század végi nagyszombati kalendáriumokban található képekhez hasonlít (SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvnyomtatás a XVI. században*. Bp., 1961. LVI. tábla).

Szokás volt a régi naptárakban egy-egy hónapot rövid kis rigmussal jellemezni.

Igy van ez az ismertetett töredék esetében is. A havonként két-két soros vers, amelyek januári verssora kikövetkeztethetően a „Vigan lakik Boldogasszony hava” szavakkal kezdődött, fellelhető az 1592-i debreceni (RMK I. 251) és kolozsvári (RMK I. 256) esztiókban. De még jóval később is használták ezeket nyomtatott kalendáriumokban, így a vers szövegét KIRÁLY György az 1611-re Keresztúrott készült kiadás (RMK I 430) alapján ismertette (Irod. tört. Közl. 1900. 406—407).

Különösen nevezetes e töredék, mert ez a legrégebb magyar nyelvű naptár, amelyből ha csak néhány levél formájában is, de ismert példány. Korabeli írás említ ugyan egy 1558-ra nyomtatott naptárt (IVÁNYI Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon*. Bp., 1937. 88), de ebből semmi sem maradt fenn. Jellemző a régi naptárak pusztulására még a legutóbbi időkben is, hogy a már említett 1562. évre szóló bécsi naptáron kívül az azt időrendben követő és Kolozsvárott 1569-re (Erdélyi Múzeum 1898. 58—59), továbbá a Bécsben 1571-re (RMK I. 84) nyomtatott kalendáriumok egyedüli ismert példányai a közelmúltban tűntek el szem elől.

Raphael HOFFHALTER bécsi nyomdájából már eddig is több magyar nyelvű kiadvány volt ismeretes. A többször idézett és 1562-re szóló kalendáriumon kívül a fentebb említett és 1558-ra készült naptárt is feltehetően az ő műhelyében nyomtatták. De nagyobb lélegzetű és irodalmilag jelentősebb magyar kiadványok is kerültek még ki sajtója alól: Bornemisza Péter Elektrája (1558 — RMK I. 35), DRASKOVICH György Vincentius Lirinensis fordítása (1561 — RMK I. 43) és TELEGDI Miklós Canisius fordítása 1562— SZTRIPSZKY I 10). Jól illusztrálják ezek a művek Hoffhalter élénk magyar kapcsolatait, amelyek segítségével Bécsből történt kényszerű távozásakor Magyarországon lett új hazát.

2. Ugyancsak az Országos Széchényi Könyvtárban található (az RMK I. 318a jelzet alatt) egy négy levélből álló nyomtatványtöredék, amely egy különben ismeretlen magyar nyelvű perikópáskönyv emléket őrizte meg. A nyolcadrét alakú levelek felső része le van vágva, de a négy közül kettőnél ez a kis csík is fennmaradt. Három az ívjel is olvasható: eszerint ezek az „L” ív második, harmadik és negyedik levelei. Ezen az egymást követő hat lapon a következő részek maradtak fenn: pünkösöd hétfője leckéjének vége, majd evangéliuma, utána pünkösöd keddjének leckéje és evangéliuma, ezt követi a Keresztelő Szent János ünnepére (június 24) rendelt lecke és evangélium. Az ívjel nélküli levél a húsvét keddjére rendelt evangélium végével kezdődik, amelyet a Szent Fülöp és Jakab napjára (május 1) szóló lecke és evangélium követ. Így ez nyilván az „L” ívet megelőző részből való. E perikópáskönyv tehát csak a szorosan vett bibliai szöveget (az ún. evangéliumokat és epistolákat) tartalmazza, minden magyarázat, imádság stb. nélkül. Ilyen felépítésű perikópáskönyvek más kiadásban is készültek a XVI. században (RMK I. 296, 329, 346), azonban olyan szerkezetű, ahol a szentek és a húsvéti ünnepkör ünnepei egységet alkotnak, egyedül ebből a töredékből ismert. Az itt előforduló május 1-i és június 24-i ünnep közvetlenül húsvét, ill. pünkösöd után áll. Mindkettőt viszonylag kis zavarral meg lehetett találni e perikópáskönyvben, mert a változó idejű húsvét március 22—április 25, a pünkösöd pedig május 10—június 13 közöttre eshet. Hogy vajon a többi szentek ünnepei ugyancsak be voltak-e sorolva a húsvéti ünnepkör változó időpontú ünnepei közé, az a fennmaradt levelekből nem állapítható meg. Ez azonban azoknál sokkal problematikusabb lehetett, hiszen az év többi hónapjainál sokkal sűrűbben voltak a naphoz kötött ünnepek, mint a fennmaradt május—júniusi részben.

A töredék nyomdája a betűtípus segítségével egyértelműen meghatározható: David GUTGESELL bártfai műhelye. A húsz soronként 90 mm magasságú betűket ő

egész működése során (1577—1599) változatlan méretben és formában használta (vö. RMK I. 150 = 1579, RMK I. 288 = 1597). Érdekes módon Jakob KLÖSS, a másik bártfai nyomdász, nem vette át GUTGESELL betűit. Így a perikópáskönyvet biztosan GUTGESELL nyomtatta, de annak pontos ideje a töredék alapján nem volt megállapítható.

Ismeretes KLÖSSTől is egy *Epistolák és evangéliumok* kiadás 1616-ból (RMK I 459). Ebben a *5 lapon „Az keresztién olvasónak” címzésű előszavában a következőket írta: „Én immár egynehányszor, kegyes olvasó, az Úr napokra és főff innepekre az anyaszentegyházról rendeltetett evangéliumokat és epistolákat magyar nyelven künyomtatam, csak ó magát az textust, amint az evangelisták azt megírták.” KLÖSS 1597-től dolgozott Bártfán. E két évtizeddel később írt mondata alapján („egynehányszor”) legalább két-háromszor adott ki magyar nyelvű perikópáskönyvet. Hogy ezek közül egy még a XVI. században megjelent volna, amint ezt JÁN ČAPLOVIČ a szlovákiai régi nyomtatványokról szóló és megjelenés alatt álló művében feltételezi, nem bizonyítható. Jogos azonban a feltevés, hogy ezek a ma már ismeretlen KLÖSS-kiadványok a XVII. század elejéről a most ismertetett GUTGESELL-féle perikópáskönyvet követték, amit az 1616. évi kiadás és e töredékben található szöveg azonossága is megerősít. Míg azonban ezekben az elveszett, korai KLÖSS-kiadványokban — a fentiekben ismertetett Gutgesell-féle perikópáskönyvvel egyező módon — csak a leckék és evangéliumok szövegét („csak magát az textust, amint az evangélisták azt megírták”) nyomtatták le, az 1616. évi kiadásban ezekhez a sziléziai Georgius TILLENUS német könyvből fordított magyarázatok is csatlakoznak.

BORSA GEDEON

Ismeretlen XVI. századi magyarországi nyomtatványok gyakran kerülnek elő régi könyvtáblákból, olykor pedig aprónyomtatványok gyűjteményéből vagy kolligátumokból. Így bukkantak fel a következők, eddig még nem ismertetett kiadványok is.

1. *Kalendárium és ítéletek az ég forgása szerint 1580. esztendőre.* Detrekő. 1579, *Manckouit.* 8°. — E nyomtatvány töredékét az Országos Széchényi Könyvtár őrzi RMK I. 153a jelzet alatt. Csak az „E” ív első négy levelének alsó harmada maradt meg. Az E₁ b lapon, amely nyilván egy naptárhoz tartozó prognosztikon címlapja, mindössze ennyi olvasható: „gyarra fordítatott. IUPITER mellett SATURNUS fogia főkeppen bírni az eztendit, VENUS kedig mindkettőnc szolgál.” Ugyanennek a levélnek hátlapján egy ajánlás végét találjuk, amely a következő szavakkal zárul: „Ezzel istennek alánlak benneteket Könyw Nyomtato Manckouit Balint.” Ebből máris tudjuk, hogy e naptár nyomtatója MANTSKOVIT volt, aki kb. 1573—1584-ig BORNEMISZA Péter mellett, majd annak halála után 1586—1596-ig önállóan dolgozott Galgócon és Vizsolyban.¹ Így az is bizonyos, hogy e nyomtatvány a XVI. század utolsó harmadából való, nehezebb feladat azonban ezen belül a naptár évét megállapítani. A tulajdonképpeni naptárból ugyanis nem maradt meg semmi. Az E₂—E₄ levelek nyilván a prognosztikonból valók, mert valamely évre várható jelenségekről tartalmazznak előrejelzéseket. A töredékes E₁ levél egy belső címlap volt a prognosztikon élén.

Mindezt megerősíti az összevetés Mantskovit másik, 1582-re nyomtatott prognosztikonjával. A naptárrész itt is elveszett, de a prognosztikon² épen maradt, és azt a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára őrzi.³ Címlapja, amely itt is az E₁ levélen található,

¹ GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* Bp. 1931. 161—180. l.

² RMK I. 196.

³ Jelzete: RMK I. 8° 133.

a töredékével azonos elrendezést mutat. A „Magyarra fordítatott” szavak megfelelő betűi teljesen azonosak a két nyomtatványon, de míg töredékünkön az első szótag, a „Ma” hiányzik, mert nyilván az előző sorban volt, ami már le van vágva, addig a másik címlapon egy sorban van. Nyilvánvaló, hogy a nyomdász ott ügyesebben helyezte el a szvakat, és ebből következik az is, hogy töredékünk korábbi mint az 1582-re nyomtatott prognosztikon. A pontosabb meghatározáshoz további segítséget nyújt a töredékes belső címlap alján olvasható konstelláció, amely szerint „Iupiter mellett Saturnus fogja főképpen bírni az esztendő, Venus pedig mindkettőnek szolgál.” Hasonló meghatározást olvashatunk az 1580. évre Bécsben nyomtatott magyar kalendárium prognosztikonjában is, amit a BATHYÁNY család körmeneti levéltárának ma már nem található példányából DÉZSI Lajos ismertetett.⁴ Eszerint „Jupiter Saturnusszal ennek az esztendőnek fő uralkodó csillagai, Venus pediglen az megmaradt holdfogyatkozásnak okaiért mind kettőnek szolgálattal leszen.” A holdfogyatkozást a töredék is jelzi.

Az azonos konstelláció mellett még egy külső bizonyítékunk is van arról, hogy a töredék egy 1580. évre készített kalendárium maradványa. MANTSKOVIT Bálint nyomdász gazdája, BORNEMISZA Péter ugyanis 1580. február 18-án Detrekőből a következőket írja MÁRIÁSSY Pálnak: „Im küldtem mégis négy kötött kalendáriumot (kihúzott olvashatatlan rész), ossza ki barátainak . . . Kapi Ferenc uramnak is . . . két kalendáriumot”.⁵ Ezeket BORNEMISZA levelében saját könyvei mellett említette. Ebből bizonyosnak látszik, hogy a szétküldött naptárak is az ő nyomdájában készültek éppen az 1580. évre, és nem idegen helyről szerezte be azokat. Az említett levélből már SCHULEK Tibor,⁶ FITZ József⁷ és KOLTAY—KASTNER Jenő⁸ is arra következtetett, hogy BORNEMISZA József⁸ vagy nyomdása, MANTSKOVIT Bálint 1580-ra naptárt nyomtatott. Az 1582. esztendei kalendárium prognosztikonjának előszavában MANTSKOVIT a naptárról maga is így ír: „kire, ezelőtt is bécsi könyvárusok immár egy néhány esztendőttől fogva kértek.” A felsorolt tények mind amellel szólnak, hogy töredékünk egy 1580-ra kiadott naptár emléke, amelyet MANTSKOVIT, BORNEMISZA nyomdása Detrekő várában nyomtatott, minthogy 1579—1584-ig ott működött. A prognosztikon címe az 1582. évi kiadásból lehet következtetni.

2. *Figyelmeztető cédula.* — BORSA Gedeon találta meg az olomouci egytemi könyvtárban BORNEMISZA Péter énekeskönyvének⁹ egyetlen teljes példányát, amelyről a fakszimile kiadás¹⁰ még nem tudott. Az eredeti kötésű példány első táblájának belső lapján eddig még ismeretlen 8 soros nyomtatott cédula van beragasztva „Erts meg ezt” felírással, amelyben a kiadó (BORNEMISZA) menti magát a levélszámozásban, betűkben és szavakban esett hibáért, minthogy nem volt mindig otthon a korrigálásakor.

3. PERSONAEUS, Nicolaus, *Epinikion in gloriosum resurrectionis Iesu Christi a mortuis. Scriptum a M. Nicolao Personaeo, Pom. Gissingae Excudebat Ioannes Manlius, Anno MDXXCV.* 5 fol., 8°. — A kis nyomtatvány egyetlen példányára, amely Grácban a ferenccsek könyvtárában (Zentralbibliothek der Wiener Franziskanerprovinz in Graz) található, Theodor TABERNIGG O. F. M. hívta fel a figyelmet. A címlevél hátán a Ratkersburg (Stájerország) főadótisztjének és a városi tanácsosoknak szóló ajánlás 1585 húsvétján van

⁴ *Supplementum ineditum Ludovici Dézsi.* Dézsi Lajos kiadatlan kiegészítései. 1537—1667, 13. szám. SZTRIPSZKY Hiador *Adalékok* című műve utánnymotának (Bp. 1967.) függelékében, 591—592. l.

⁵ Schulek Tibor: *Bornemisza Péter.* Bp. 1939, 372. l.

⁶ I. m. 131, 359. l.

⁷ *Magyarságtudomány.* 1943. 30. l.

⁸ *Irodalomtört.* 1953. 93. l.

⁹ BORNEMISZA Péter: *Énekek három rendbe.* Detrekő 1582. — RMK I. 195.

¹⁰ *Bibliotheca Hungarica Antiqua VI.* Bp. 1964. Kísérőszöveg 44. l.

keltezte: „viris et dominis, dom. archidicastae et caeteris reipub. Ratkersburgensium laudatissimae senatoribus.” A vers, amely a *Carmen triumphale* belső címet viseli, nem tanúskodik gyakorlott költőről. Szerzőjének személye ismeretlen.

4. *Eurialus és Lukrécia históriája*. Monyorókerék? Sicz? 1592. Manlius. 8°, 32 + ? levél. E história magyar feldolgozásának szerzőjét irodalomtörténetünk¹¹ csak PATAKI NÉVTELENKÉNT ismeri, mivel a tehetséges verselő személyét mind ez ideig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Az ötrészes éneknek eddig három kiadása volt ismert: két debreceni kb. 1587-ből¹² és 1589-ből,¹³ valamint egy kolozsvári 1592-ből.¹⁴ Az Országos Széchényi Könyvtár őrzi e história egy kiadásának töredékét,¹⁵ amely a „D” ív megrongálódott leveleit, a Tertia pars végét és a Quarta pars elejét tartalmazza, de az elsorolt kiadásokkal nem egyezik. A töredéket már KLANICZAY Tibor¹⁶ és SOLTÉSZ Zoltánné¹⁷ is említették, anélkül azonban, hogy a kiadás helyét tisztázták volna. A betűtípusok vizsgálata alapján kétségtelen, hogy a nyomtatvány Johannes MANLIUS nyomdájában készült. A kiadás éve igen valószínűen 1592, amikor MANLIUS Monyorókeréken és Sizen sorozatban nyomtatott ki újra Kolozsváron vagy Debrecenben már megjelent históriás énekeket.¹⁸

HERVAY FERENC

Még egy tíznyelvű Calepinus. Ambrosius CALEPINUS bergamói ágostonrendi szerzetes eredetileg csak latin nyelvű értelmező szótára először 1502-ben Reggióban jelent meg. Jóval halála után 1568-tól kezdve addig is közkedvelt művét különböző és egyre több nyelvű értelmezéssel adták ki egészen 1778-ig. A legterjedelmesebbek a tíz- és tizenegynyelvű lyoni, genfi és bázeli kiadások, amelyek magyar értelmezéssel is el vannak látva. Az első lyoni kiadás 1585-ben készült, és először adott magyar és angol értelmezést. E kiadás íveit változatlanul használták fel az 1586. és 1588. évi kiadásokhoz, amelyekben csak a címlapon és az első lapokon történt változás. A lyoni kiadások — különösen az 1586. és 1588. évi — viszonylag ritkák. Így SZABÓ Károly *Régi Magyar Könyvtára* a lyoni kiadásokról még nem is tudott. Hazai írók¹ 1587. évi kiadást is említettek, ebből azonban példányt ma egyet sem ismerünk. Gyakoribb a genfi 1594. évi kiadás,² és igen elterjedtek a bázeli tizenegynyelvű kiadások, amelyek az 1590., 1598., 1605.³ és 1627⁴. években jelentek meg.

Mindössze két példányban⁵ ismert egy kiadás, amelyet a hazai irodalom még eddig nem is említett. Erre Albert LABARRE, a párizsi Bibliothèque Nationale könyvtárosa hívta

¹¹ *A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 443—445. l.

¹² RMK I. 361.

¹³ RMK I. 360.

¹⁴ RMK I. 259.

¹⁵ Jelzete: RMK I. 359a.

¹⁶ MIŠLANIK, J., ECKHARDT S., KLANICZAY T.: *Balassi Bálint szép magyar komédiája*. Bp. 1959. 18—19. l.

¹⁷ *Magy. Könyvszle.* 1961. 76. l.

¹⁸ RMK I. 261., 262., 263., 264., 265.

¹ Bod Péter a Párizs—Pápai-féle *Dictionarium* (Cibinii 1767) bevezetésében és MÁTYÁS Flórián: *Magyar nyelvtörténeti szótár*. Pest 1868—69. 21., 164. és Pótlék. lxx. l. Ld. még MELICH János: *A magyar szótáriróadalom*. Bp. 1907. 94—95. l.

² RMK I. 277.

³ RMK I. 231., 300., 395.

⁴ SZTRIPESZKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtár c. munkájának I—II. kötetéhez*. Bp. 1912. I. 1908/115.

⁵ Pavia, Egyetemi könyvtár; Toulouse, Egyetemi könyvtár.

fel a figyelmet. Ez a tíznyelvű kiadás a címlap szerint 1598-ban Lyonban jelent meg. Szedése az első két levél kivételével teljesen azonos az 1594. évi genfi kiadásával,⁶ amelyet ugyan genfi könyvkereskedők terjesztettek, de valószínűleg nem genfi, hanem lyoni nyomdában állítottak elő. A címlap és az előszó újra van szedve, szövegük mégis megegyezik az 1594-i kiadással. Más azonban a címlapon a könyvkereskedői jelvény, amely az első két, 1585. és 1586. évi lyoni kiadásával egyezik, és más az impresszum, amelyből hiányzik a kiadó és nyomda. Az említett jelvényt, amely *De forti dulcedo* felírással oroszlánt és körülötte méheket ábrázol, Jacobus Giunta könyvkereskedő örökösei használták.⁷

HERVAY FERENC

⁶ RMK I. 277.

⁷ Vö. BAUDRIER, Henri: *Bibliographie Lyonnaise* VI. Paris 1964, reprint, 285 bis.